

## Bağımsızlık Sonrası Türkmenistan'ın Enerji Politikası

### Turkmenistan's Energy Policy in the Post-Independence Period

Teslim Tarihi: 15 Haziran 2014

Kabul Tarihi: 21 Temmuz 2014

**Elnur İSMAYILOV\***  
**Türkan BUDAK\*\***

#### Öz

1990'lı yılların ilk yarısından itibaren uluslararası sistem, politik ve ekonomik anlamda dönüşümün etkin olduğu bir döneme girmiştir. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin parçalanmasının getirdiği ekonomik ve sosyo-politik gelişmeler özellikle Orta Asya bölgesi için dikkate değer değişimleri ortaya çıkarmıştır. Doğal kaynaklar bakımından oldukça zengin ülkeleri içerisinde barındırmakta olan bölge, bölgesel ve süper güçlerin ilgisini cezbetmektedir. Sahip olduğu doğal gaz rezervleri açısından hem bölge hem de dünya ülkelerinin enerji politikaları bağlamında önem atfettiği Türkmenistan, yaşanan 'Ukrayna Krizi' ile tekrar dünya gündemine oturmuştur. Bu makalenin amacı; bağımsızlık yılları sonrasında Türkmenistan'ın izlediği enerji politikasını analiz etmektir. Bu bağlamda 'Yeni Büyük Oyun' olarak isimlendirilen enerji kaynakları üzerinde gerçekleştirilmekte olan rekabette Türkmen doğal gazının değeri ve Türkiye'nin rolü ele alınmaktadır.

**Anahtar Kelimeler:** *Türkmenistan, Enerji politikaları, Türkmenistan-Çin ilişkileri, Rusya, Trans-Hazar boru hattı*

#### Abstract

From the beginning of 1990's international system has gone through a period that political and economic transformation were active. Economic and sociopolitical developments, which were the results of the Soviet Union's collapse, have come up with remarkable changes for the Central Asian region. The region, which is known with its quite wealthy natural sources and huge amount of energy reserves, has aroused interest of the super and regional powers. Turkmenistan has taken its place on world's agenda again with the 'Ukraine Crisis'. The main aim of this article is to analyze Turkmenistan's energy policy since the its independence. The article also analyzes the political importance of Turkmenistan's natural gas in the so called New Great Game, and Turkey's role on it.

**Keywords:** *Turkmenistan, Energy politics, Turkmenistan-China relations, Russia, Trans-Caspian pipeline*

\* Araştırmacı, Bilge Adamlar Stratejik Araştırmalar Merkezi

\*\* Araştırma Asistanı, Bilge Adamlar Stratejik Araştırmalar Merkezi

## **GİRİŞ**

Güney Kafkasya, Hazar havzası ve Orta Asya bölgeleri hem jeopolitik konumları hem de mevcut enerji rezervleri dolayısıyla uluslararası platformda dikkatleri cezbetmektedir. Bu nedenler bölgenin Sovyetler sonrasındaki kaderini belirleyen en önemli etkenlerdendir. Türkmenistan, Orta Asya'nın zengin enerji rezervlerine sahip ülkelerinin başında gelmektedir. Enerji bakımından oldukça zengin olan Türkmenistan'ın politik anlamda sahip olduğu daimi tarafsızlık statüsü, son dönemlerde ekonomik faaliyetlerine de büyük oranda etki etmektedir.

Bağımsız Devletler Topluluğu'nda (BDT) Rusya'dan sonra ikinci en büyük doğal gaz ve petrol yataklarına sahip ülke olan Türkmenistan'ın bağımsızlık sonrasında kendisini uluslararası birlikten tecrit etme politikası, 2007 yılından itibaren değişmeye başlamıştır. 1985 yılından itibaren ülkeyi yöneten eski Cumhurbaşkanı Saparmurat Türkmenbaşı'nın Aralık 2006'da ölümünden sonra, Türkmenistan açılım politikası uygulayarak Rusya, ABD, Çin, Avrupa Birliği ve Orta Asya'da bulunan diğer devletlerle diplomatik ilişkilerini geliştirmeye başlamıştır. Bu açılımların ardından ülkeye büyük ölçüde yabancı yatırımcıları toplamak amacıyla yasalarda önemli değişiklikler yapılmıştır. ABD'nin Chevron, Exxon Mobile ve General Electric gibi şirketleri Türkmenistan pazarlarına girmişlerdir. Bu bağlamda İsrail'in Merhav, Türkiye'nin Çalık ve Polimeks, Fransa'nın Bouygues Batiment International, Almanya'nın Siemens ve Malezya'nın Petronas şirketleri Türkmenistan'ın uluslararası alanda çıkarlarını koruyan şirketler olmuştur. Bu anlamda, Çin'in PetroChina ve CNPC şirketleri de ülkenin enerji sektörüne en çok yatırım yapan şirketler olarak bilinmektedir.

Bu çalışma, tarihsel olarak Türkmenistan'da mevcut olan doğal gaz yataklarının varlığına ve boru hatlarının faaliyetine değinerek, özellikle Ukrayna krizinden sonra Batıda Türkmen doğal gazına olan ihtiyacın artma nedenini ele almaktadır. Orta Asya bölgesinin hidrokarbon rezervleri bakımından en zengin ülkeleri arasında yer alan Türkmenistan, bağımsızlığını ilan etmesinin ardından enerji politikasında değişikliğe gitmiştir. Özellikle 2007 yılının ardından petrol ve doğal gaz kaynaklarını ihraç amacıyla alternatif boru hatları inşa etme politikasını benimsemiştir. Türkmenistan bağımsızlığının ilanının ardından doğal kaynak ihracını sadece Rusya tekelinde değil İran, Türkiye gibi farklı yollardan dünyaya arz etme politikası izlemeye başlamıştır.

Türkmenistan'ın 2000'li yılların ikinci yarısından itibaren alternatif boru hatlarını artırma yönünde izlediği enerji politikası, ülkenin enerji ihracatında Rusya'yı ikinci sıraya geriletmiştir. Enerji tüketimi hızla artmakta olan Çin ise bölge ile yakından ilgilenmeye başlamış ve yaptığı yatırımların da etkisi ile Türkmenistan'ın enerji ihracatında birinci sıraya yükselmiştir. Konumları itibariyle Türkmen rezervlerini dünya pazarına taşıyabilecek İran ve Türkiye de bu noktada Türkmenistan için önem arz etmektedir. Enerji politikasını boru hatlarının çeşitlendirilmesi üzerine temellendirmeye çalışan Türkmenistan, Türkiye ve İran ile enerji bağlamında temaslarını yoğunlaştırmaktadır.

Ukrayna krizinin patlak vermesi Türkmen gazının önemini tekrar artırmıştır. Batı, Türkmenistan'ın ve bölge ülkelerinin en azından enerji bakımından Rusya'nın

Tekelinden kalmasını desteklememektedir. Bu nedenle Türkmen doğal kaynakları TANAP, TAPI, Trans-Hazar Boru hattı gibi projelerle taşınmak istenmektedir. Bu makale yukarıda anlatılmaya çalışılan olay ve olgular ışığında bölgesel ve küresel enerji denklemleri nazara alınarak bağımsızlık döneminde Türkmenistan'ın doğal gaz politikasını açıklamaya çalışacaktır. Yeni Büyük Oyunun bir parçasını oluşturan enerji kaynakları üzerinde rekabette Türkmen doğal gazının önemi vurgulanarak, Türkiye'nin stratejik önemi incelenecek ve Türkmen doğal gazının Türkiye'ye ulaşımı yönünde mevcut sorunlar ele alınarak, önerilerde bulunulacaktır.

## 1. TÜRKMENİSTAN'IN DOĞAL GAZ YATAKLARI

Türkmenistan, dünyada ispat edilen doğal gaz rezervlerine göre Rusya (47,57 trilyon metreküp), İran (29,6 trilyon metreküp) ve Katar'dan (25,47 trilyon metreküp) sonra 24,3 trilyon metreküple dördüncü sırada gelmektedir. Dünyadaki doğal gaz kaynaklarının %11,7'i Türkmenistan'da yer almaktadır.<sup>1</sup> Türkmenistan'da bulunan mevcut doğal gaz rezervleri çoğunlukla ülkenin güneydoğu bölgesinde Amuderya havzasında ve batıda Murgab Güney Hazar havzasında mevcuttur. Amuderya havzasındaki Devletabat yatağı ülkenin en eski doğal gaz yataklarından biridir ve Ahal eyaletinde bulunmaktadır. 1991 yılına kadar Sovyetabat olarak bilinen yatak Türkmenistan-İran sınırına yakın coğrafyadadır.

İngiliz araştırma şirketi *Gaffney Cline and Associates* tarafından 2004'den itibaren yapılan çalışmalar sonucunda Türkmenistan'a ait Güney Yolöten-Osman yatağında 13,1 ile 21,2 trilyon metreküp arasında doğal gaz rezervi olduğu tahmin edilmektedir. Ekim 2011'de aynı şirket tarafından gerçekleştirilen geniş çaplı araştırmalar sonucunda Minara ve Yaşlar doğal gaz sahalarıyla birlikte ise toplam 26,2 trilyon metreküp civarında doğal gaz rezervi olduğu belirtilmiştir. 2006 yılı sonlarında Amuderya havzasında bulunan Güney Yolöten-Osman doğal gaz yatağı rezervlerine göre Basra körfezinde bulunan Güney Pars-Kuzey Dome yatağından sonra dünyanın ikinci en büyük yatağıdır.<sup>2</sup> 2000'li yılların sonunda Türkmenistan'ın doğusunda zengin yatakların bulunmasıyla, Cumhurbaşkanı Berdimuhamedov Güney Yolöten-Osman, Minara ve Yaşlar yataklarının Kalkınış olarak adlandırılmasıyla ilgili kararname imzalamıştır.<sup>3</sup> Kalkınış doğal gaz sahası başkent Aşgabat'ın 400 km güney-doğusunda Mary eyaletindedir.

## 2. TÜRKMENİSTAN'IN ENERJİ POLİTİKASI

Bu makale, Türkmenistan'ın bağımsızlık sonrası izlediği enerji politikasının liderler düzeyinde ele alınmasının daha doğru bir yaklaşım olduğunu savunmaktadır. Dolayısıyla bu çalışmada Türkmenistan'ın bağımsızlık sonrası enerji politikasının

<sup>1</sup> Selina Williams, "Turkmenistan Natural Gas Reserves Estimates", *The Wall Street Journal*, 12 June 2013, Erişim tarihi: 15 Mayıs 2014, <http://online.wsj.com/article/BT-CO-20130612-706046.html>

<sup>2</sup> Eric Watkins, "Turkmenistan's Iolotan gas field is world's second largest", *Oil and Gas Journal*, 13 Ekim 2011, Erişim tarihi: 20 Mayıs 2014, <http://www.ogj.com/articles/2011/10/gca-turkmenistans-iolotan-gas-field-is-worlds-second-largest.html>

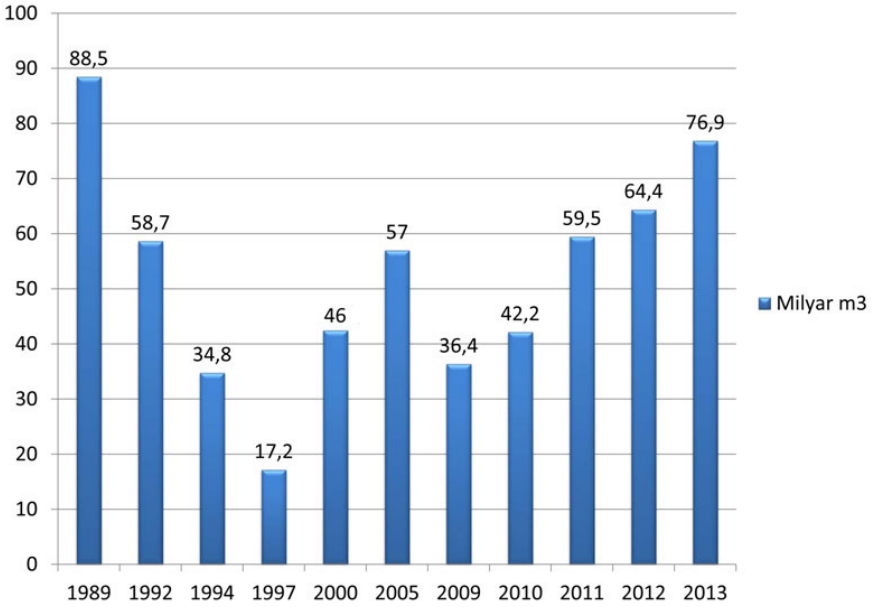
<sup>3</sup> "Turkmenistan's super giant gas field renamed as Galkynysh", Erişim tarihi: 20 Mayıs 2014, <http://www.turkmenistan.ru/en/articles/15619.html>

Türkmenbaşı dönemi ve Berdimuhamedov dönemi olmak üzere iki dönemde incelenmesi gerektiğini önermekteyiz. İlk dönem, Saparmurat Türkmenbaşı'nın cumhurbaşkanlığı yıllarında Aşkabat'ın kendini politik olarak tarafsız ilan ederek uluslararası toplumdaki tecrit etmesi ile nitelendirilebilir. Aynı zamanda bu makalede, Türkmenbaşı'nın Rusya ile soğuk ilişkiler içerisinde olmasının, ülkesinin doğal gaz politikasında Rusya'ya bağımlılığını ortadan kaldırmadığını değerlendirmekteyiz. Türkmenbaşı'nın vefatından sonra göreve gelen Berdimuhamedov ile başlayan ikinci dönemde Türkmenistan'ın doğal gaz politikası alternatif boru hatları prensibine dayalı gelişmiştir. Bu çalışmada biz yazarlar, Berdimuhamedov dönemindeki Türkmenistan'ın doğal gaz politikasının başarılı gelişimine ve Rusya'nın bölgedeki nüfuzu görece azalırken, Çin'in bölgeye dönük politikalarını yoğunlaştırmasının nedenlerine açıklık getirmeye çalışmaktayız.

Orta Asya ve Hazar havzasının önemli doğal gaz üreticisi olan Türkmenistan'da bağımsızlık sonrasında gereken miktarda boru hatlarının olmaması hidrokarbon ihracatı için büyük engel oluşturmaktaydı. Enerji ihracatını ağırlıklı olarak Rusya üzerinden geçen boru hatları vasıtasıyla gerçekleştiren Türkmenistan, bu anlamda uzun süredir Moskova'ya olan bağımlılığını azaltmak için alternatif boru hatlarına ihtiyaç duymaktaydı. Sovyetler Birliği döneminde Rusya'nın enerji zengini bölge ülkelerini kendi üzerinden geçen boru hatlarıyla bağımlı hale getirme politikası, 2000'li yıllara kadar Kremlin için başarılı olmuş, fakat devletlerin Moskova'ya olan bağımlılıklarını azaltma çabaları alternatif boru hatları inşasına yönelmelerini de beraberinde getirmiştir.

1960'lı yılların sonunda faaliyete geçen Orta Asya-Merkez doğal gaz boru hattı Türkmenistan'ın kendi enerji kaynağını Rusya üzerinden ihraç edebileceği en önemli ve rakipsiz bir boru hattı projesi özelliği taşımaktaydı. Bunun yanında o dönemde Rusya, Türkmenistan'ın gazını alabilen tek ve değişmez ülke konumundaydı. Orta Asya devletlerinin bağımsızlıklarını ilan etmelerinden kısa süre önce, 1989 yılında doğal gaz üretimi yıllık 88,5 milyar metreküp olan Türkmenistan, yaşadığı ekonomik belirsizlikler ve ihracat kısıtlamaları nedeniyle 1990'ların sonunda enerji üretimini 11,7 milyar metreküpe kadar geriletmiş ve aynı dönemde yaptığı doğal gaz ihracatı 3,1 milyar metreküp olmuştur ki, bunun 1,8 milyar metreküpü İran'a, geriye kalan kısmı ise bölge devletlerine satılmıştır.<sup>4</sup> 1999 yılından itibaren Türkmenistan'ın doğal gaz üretiminde artış olmuş ve 22,8 milyar metreküp üretim yapılmış, 2000'de ise bu rakam 46 milyar metreküpe ulaşmıştır. 2000'lere kadar Türkmen doğal gazının en önemli alıcıları Rusya, İran ve Ukrayna idi. Bahse konu dönemde Türkmenistan Rusya ile 30 yıllık ve 50 milyar metreküp doğal gaz ihracatını içeren bir anlaşma imzalanması için diplomatik çaba harcamaktaydı. Bunun nedeni ise, alternatif boru hatlarının mevcut olmamasıydı. Türkmenistan-İran arasında gerçekleşen görüşmelerde ise ihraç edilecek miktarın 8 milyardan 13 milyar metreküpe çıkarılması ana tema olmuştur.

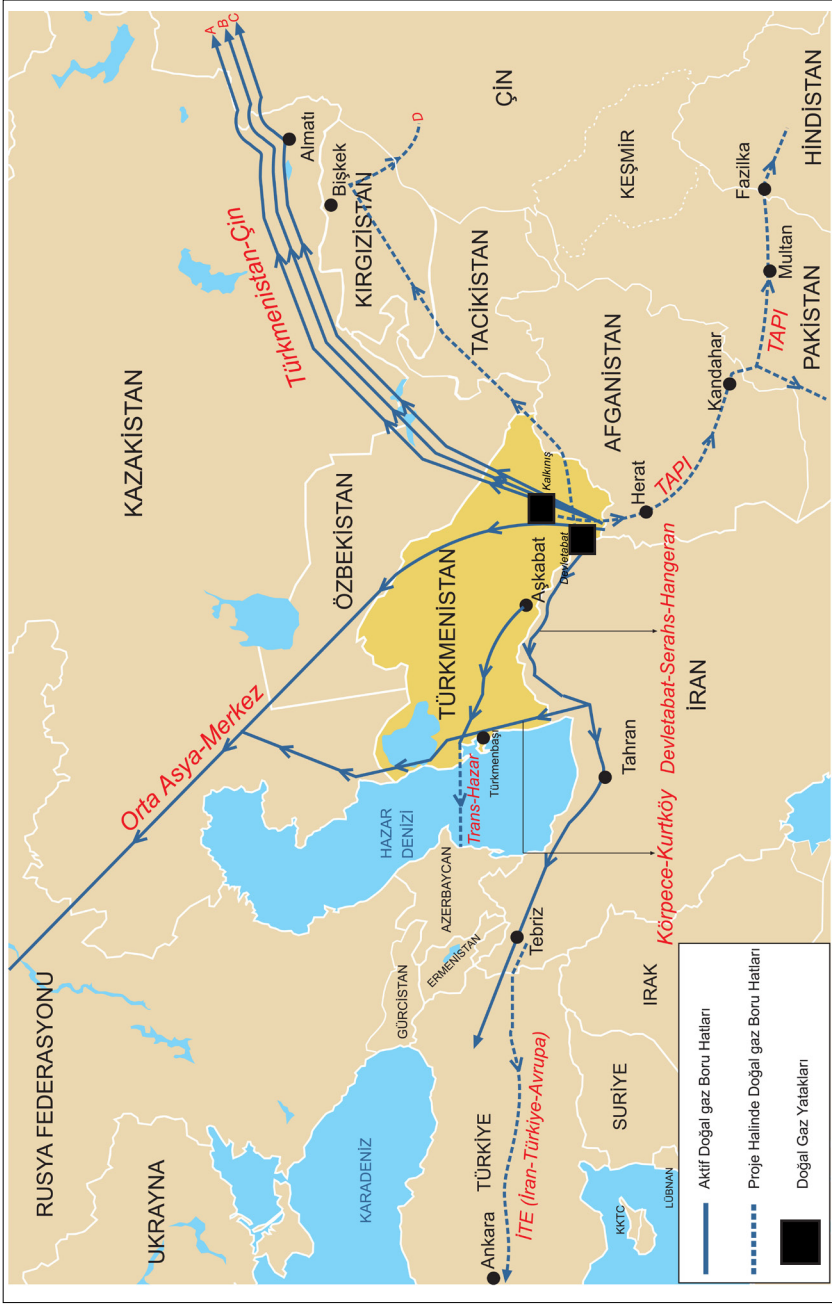
<sup>4</sup> Country Analysis: Turkmenistan, *U.S. Energy Information Administration*, Erişim tarihi: 20 Mayıs 2014, <http://www.eia.gov/countries/country-data.cfm?fips=tx#ng>

**Tablo 1. Türkmenistan'ın Doğal Gaz Üretimi**

**Kaynak:** U.S. Energy Information Administration, 2014

Türkmenistan'ın 2007 senesi ile başlayan yeni dönem enerji politikası, ülkenin Rusya'dan geçmeyecek olan ve o dönemde güncel olan Nabucco projesinin önemli devletlerinden olacağı tahminini artırmış; ve bu durum Avrupa'nın enerji güvenliği açısından büyük başarı olarak algılanmıştı. Nabucco projesinin önemini kaybetmesinden sonraki dönemde Türkmenistan doğal gazının Trans Hazar boru hattı vasıtasıyla Avrupa pazarlarına çıkması için Avrupa Birliği'nin yanı sıra Türkiye de çaba harcamaktadır. Bu durum AB'nin kendi enerji güvenliğinin Rusya'ya bağımlı hale gelme ihtimalini engellemek ve bölgede gerçekleşen projelerin devamlılığını temin etmek için ciddi önem arz etmektedir.

Türkmenistan uyguladığı enerji politikası sonucunda dış yatırımcıların ülkenin doğal gaz ve petrol sahalarına yatırımlarını artırmayı başarmıştır. Fakat Türkmenistan'ın 2007 sonrası değişen enerji politikasından dolayı Rusya, Orta Asya doğal gazını uluslararası pazarlara ihraç edebilme yarışında İran ve Çin gibi rakiplerle karşı karşıya kalmıştır. Türkmenistan'ın 2007 sonrasında enerji alanında izlediği ana politika; sahip olduğu zengin enerji kaynaklarını sadece Rusya üzerinden değil, çeşitli yollarla dünya piyasalarına ulaştırmak olmuştur. 2009 yılında Türkmenistan'ın Rusya ile yaşadığı doğal gaz ihracatı ile ilgili sorun nedeniyle Aşkabat yönetimi, yeni boru hatları için arayışa başlamış ve aynı yıl dünyanın en uzun boru hattı olarak bilinen Türkmenistan-Çin doğal gaz boru hattını inşa etmiş, Ocak 2010'da ise İran'a ikinci bir boru hattı çekilmiştir.



### 3. RUSYA’NIN TÜRKMEN DOĞAL GAZ ALIMI POLİTİKASI

Sovyet döneminde Orta Asya ülkelerinden doğal kaynaklarını Rusya’ya taşınması için inşa edilmiş boru hatları, bölgede artan rekabet dolayısıyla eski dönemlerdeki gücünü kaybetmeye başlamıştır. Bunun sonucu olarak Rusya, Türkmenistan doğal gazını ihraç eden ülkeler sıralamasında ikinci duruma gerilemiştir. Yıllık ortalama 70 milyar metreküp doğal gaz üreten Türkmenistan’ın, Rusya’ya bu üretimin yaklaşık 50 milyarını ihraç etmek zorunluluğu devam etmekteydi. Fakat Çin’in alternatif boru hatları ile bölgeye giriş yapması, ülkenin Kremlin’e olan bağımlılığını ortadan kaldırmıştır.

Türkmenistan ve Rusya arasındaki enerji ilişkisini doğru bir biçimde değerlendirmek için tarihsel bir okuma yapılması yerinde olacaktır. Türkmenistan’da 1990’lı yıllarda doğal gaz ticareti, ülkede bulunan Rusların etnik çoğunluğu oluşturduğu İtera şirketi tarafından kontrol edilmekteydi. 1997’de, Rusya ve Türkmenistan arasında Gazprom’un tayin ettiği ilkeler doğrultusunda idare edilen Türkmen doğal gaz ticareti yarı nakit, yarı mübadele şeklinde gerçekleştirilmekteydi. Bu durumu protesto amaçlı olarak, Aşkabat yönetimi Kremlin’e doğal gaz akışını durdurmuş fakat yaşanan sorunlara rağmen, ödeme şekilleri 2003’e kadar değişmemiş ve 2003 yılında Türkmenistan Rusya’nın Gazprom şirketi ile Türkmen doğal gazının Rusya üzerinden 25 yıl süreyle taşınması konusunda anlaşma imzalamıştır.<sup>5</sup> Fiyatın taraflarca senelik olarak doğal gazın Avrupa’daki satış oranının değerlendirilmesi sonucunda oluşturulması kararlaştırılmıştır. Buna rağmen, Haziran 2006’da Türkmenistan, Rusya’yı tekrar doğal gaz ihracatını durduracağı konusunda tehdit etmiştir.

Rusya-Türkmenistan ilişkileri, 2007 yılında yaşanan politik gelişmelere dayalı olarak önceki dönemlere oranla pozitif anlamda değişiklik göstermiştir. Bu durum sadece Berdimuhamedov’un ikili ilişkilere verdiği önemden kaynaklanmamaktadır. Aynı zamanda son dönemlerde Çin’in Türkmen enerji piyasasına açılma çabalarından rahatsızlık duyan Kremlin’in de Türkmenistan ile ilişkilerini daha yüksek düzeye taşımak istemesinden kaynaklanmıştır.

Kazakistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Rusya cumhurbaşkanları 2007’de Türkmen gazının Avrupa pazarlarına çıkarılması, Hazar denizi kıyılarında doğal gaz boru hatları inşa edilmesi ve ihraç edilecek doğal gaz miktarına diğer taraf ülkelerin kaynaklarının da ilave edilmesi konusunda mutabakata varmışlardır. Bu gelişmelere ek olarak Mayıs 2007’de Rusya Cumhurbaşkanı Putin, gerçekleştirdiği Aşkabat ziyaretinde ülkesinin Türkmenistan’dan yıllık ilave 30 milyar metreküp doğal gaz alımı için yeni bir boru hattı inşası konusunda anlaşmaya varmıştır.<sup>6</sup> Türkmenistan’da bulunan zengin enerji rezervleri ve Türkmenistan’ın alternatif boru hatlarıyla kendi doğal gazını uluslararası pazarlara çıkarma plan-

<sup>5</sup> “Russia and Turkmenistan entered into the 25-year Cooperation Agreement in the gas industry in 2003”, Erişim tarihi: 28 Mayıs 2014, [www.gazpromquestions.ru/en/strategy/](http://www.gazpromquestions.ru/en/strategy/)

<sup>6</sup> Miriam Elder, “Putin Lands a Deal for Turkmen Gas”, *The Moscow Times*, 14 Mayıs 2007, Erişim tarihi: 15 Mayıs 2014, [www.themoscowtimes.com/business/article/putin-lands-a-deal-for-turkmen-gas/197073.html](http://www.themoscowtimes.com/business/article/putin-lands-a-deal-for-turkmen-gas/197073.html)



larına karşın bahsi geçen durumdan rahatsız olan Rusya, bu rezervlerin yetersiz olduğu yönünde propaganda çalışmaları gerçekleştirmiştir.

Türkmenistan ve Rusya arasında mevcut olan Orta Asya-Merkez boru hattı iki istikamette uzanmaktadır. İlki Hazar denizinin kuzeyinden başlayarak Rusya'ya uzanan boru hattıdır. Diğeri ise Türkmenistan'ın doğusundan başlayarak Özbekistan'ın güneyi ve Kazakistan'ın batısı üzerinden Rusya'nın kuzeyine doğru uzanan hattır ki buradan Türkmenistan Rusya'ya ihracı yapılmaktadır. Rusya'nın 2012 ve 2013'de sözü edilen boru hattı üzerinden Türkmenistan, Özbekistan ve Kazakistan'dan ithal ettiği toplam doğal gaz miktarı 33 milyar metreküp olmuştur.<sup>7</sup>

Moskova ve Aşkabat arasında yaşanan en derin buhran, 2009'da Türkmen doğal gazının Rusya üzerinden Avrupa'ya taşınması için yapılan görüşmeler sırasında fiyat konusunda mutabakat sağlanmamasından dolayı çıkmıştır. 2000'li yılların ikinci yarısından itibaren, Türkmen doğal gazının yaklaşık olarak her bin metreküp için 300 dolar ödeyen Rusya, aynı miktarda doğal gazı Avrupa pazarlarına 400 dolara satmaktaydı. Fakat 2009 yılına gelindiğinde yaşanan küresel ekonomik kriz; Avrupa'da doğal gazın talebin azalmasını beraberinde getirmiştir. Bunun üzerine Rusya'nın devlet doğal gaz şirketi Gazprom, Aşkabat yönetimine bin metreküp doğal gaz için 220-240 dolar seyrinde bir fiyat önermiş, ama Türkmenistan'ın olumsuz cevabı sonucunda Rusya Nisan 2009'da, Türkmen doğal gaz ihracatı için en önemli boru hattı sayılan Orta Asya-Merkez'i kapatmıştır. Türkmenistan'a bu şekilde baskı yaparak fiyat konusunda istediğini almayı düşünen Rusya, yıllık ithal ettiği 45 milyar metreküplük doğal gaz miktarını 11 milyar metreküpe düşürmüştür. Yaşanan siyasal krizden etkilenen Türkmenistan ekonomik buhran geçirirken, bundan sonraki enerji stratejisini değiştirmiş ve Rusya ile doğal kaynaklar alanında mevcut olan anlaşmaları tekrar gözden geçirerek, alternatif boru hatlarını aktifleştirme stratejisi çizmiştir.

Bu gelişmeler sonrasında iki ülke arasında sekiz ay süren anlaşmazlık Rusya'nın Aralık 2009'da bir sonraki yıldan itibaren 30 milyar metreküpe kadar Türkmen doğal gazı ithal edeceğini açıklamasıyla son bulmuştur. Türkmen gazının 1000 metreküpü için 250 dolar ödenmesi konusunda taraflar arasında yeni bir anlaşma imzalanmıştır.<sup>8</sup> Bunun yanı sıra, Türkmenistan'ın doğusunda bulunan yataklardaki işlenmemiş kaynakları ihraç edebilecek ve Hazar denizinin kıyısından Moskova'ya uzanacak yeni bir boru hattının çekilmesi de kararlaştırılmıştır. 2010'da dönemin Rusya Cumhurbaşkanı Medvedev, Aşkabat ziyareti sırasında Türkmenistan'ın tüm doğal gaz yataklarını doğu-batı hattı üzerinde birleştirecek olan proje üzerinde düşünülmesi gerektiğini söyleyerek, iki ülke arasında mevcut soğuk ilişkilerin düzelmesi gerektiğinin mesajını vermiştir.<sup>9</sup>

<sup>7</sup> “Узбекистан с сегодняшнего дня вновь поставляет газ России” (Uzbekistan s seqodnyashneqo dnya vnov postavlyayet gaz Rossii), Erişim tarihi: 27 Mayıs 2014, 29 Ocak 2013, <http://pronedra.ru/gas/2013/01/29/uzbekistan-rossiya/>

<sup>8</sup> Isabel Gorst, “Russia welcomes end to gas dispute”, *The Financial Times*, 22 Aralık 2009, Erişim tarihi: 15 Mayıs 2014, [www.ft.com/intl/cms/s/0/eb38667c-ef1f-11de-86c4-00144feab49a.html#axzz33kRw3vM9](http://www.ft.com/intl/cms/s/0/eb38667c-ef1f-11de-86c4-00144feab49a.html#axzz33kRw3vM9)

<sup>9</sup> “Gazprom Considers Joining Turkmenistan-To India Pipeline Project”, *Radio Free Europe/Radio Li-*



Buna rağmen, Türkmenistan'ın kendi doğal gaz ihracatını Rusya'dan bağımsız hale getirme politikaları Kremlin'i tedirgin etmektedir. Bu nedenle, Ekim 2011'de İngiliz şirketi tarafından Türkmenistan'ın doğal gaz yataklarında büyük hacimli kaynakların mevcut olması belirtildikten sonra, Gazprom yetkilileri kasıtlı şekilde karşıt kampanya başlatmışlardır. Rusya'nın bu tavrından rahatsızlığını ifade eden Türkmenistan Dışişleri Bakanlığı Moskova'nın uyguladığı tüm kara propagandalara rağmen ülkenin doğal gaz ihracatında farklı ülkelerle işbirliği ve boru hatlarında çeşitlilik prensibine dayalı politikalarını devam ettireceklerini belirtmiştir.

Eski Sovyet cumhuriyetlerini hala kendi arka bahçesi olarak gören Kremlin, Türkmenistan'ın da son yıllarda uluslararası platformda Rusya'dan bağımsız gerçekleştirdiği enerji politikalarını hazmedememektedir. Vladimir Putin'in son cumhurbaşkanlığı döneminde Türkmenistan'a yönelik baskılar artmıştır. Neomperyalist politikasının bir parçası olarak Rusya, Türkmenistan'ın özellikle Trans Hazar boru hattı üzerinden Avrupa'ya doğal gaz ihracatını kabul etmeyeceğini belirtmektedir. Bunun Rusya çıkarları dikkate alınmadan gerçekleşmesinin Türkmenistan'da bir iktidar devrimi ile sonuçlanabileceği şeklinde de algılanmaktadır. Aynı zamanda, Ağustos 2008'de Rusya'nın Gürcistan'la gerçekleştirdiği bir savaşın benzerinin tekrarlanabileceği ihtimali de mevcuttur. Rusya, NATO'nun Libya'da uyguladığı politikanın benzerinin Hazar havzasında kullanması hakkını meşru görmektedir.

#### 4. TÜRKMENİSTAN-ÇİN ENERJİ İŞBİRLİĞİ

Çin doğal gaz ihtiyacı artan ülkelerden biridir. Son yılların yıllık tüketimleri göz önüne alındığında, Çin'de yaklaşık olarak 100 milyar metreküp doğal gaz tüketilmektedir. İthal edilen miktar 2000 yılında 24,5 milyar metreküp iken, 2013'de 52,9 milyar metreküp olmuştur. Uluslararası enerji kurumlarının verilerine göre ekonomisinin ve sanayisinin büyümesinden dolayı Çin'in 2020'de yaklaşık 150-200 milyar metreküp, 2035'de ise 300-350 milyar metreküp doğal gaz ithal edeceği tahmin edilmektedir.<sup>10</sup> Ülke yönetimi, özellikle Orta Asya'nın enerji rezervleriyle zengin ülkeleri sayesinde bu talebini karşılamak niyetindedir.

Geriye dönük bir inceleme yapıldığında Çin-Türkmenistan ilişkilerinin ilk olarak 1992 yılında diplomatik temaslarla başlamış olduğu görülecektir. Son dönemlerde gelişen ilişkiler 2013'de stratejik ortaklık düzeyine kadar gelişmiştir ki; Çin, Aşkabat yönetiminin bu düzeyde bir ilişki kurduğu ilk ülke konumundadır. Stratejik ortaklık ilişkilerinin kurulmasına Berdimuhamedov'un dünyada ve bölgede koşulların değişmesinden bağımsız olarak, iki ülke arası ilişkileri geliştirmek her iki milletin önceliği olacaktır şeklinde yorumları olumlu yönde etmiştir. Aynı zamanda Çin Türkmenistan'ın en büyük ticari ortağıdır. İki ülke arasında dış tica-

*berty*, 22 Ekim 2010, Erişim tarihi: 15 Mayıs 2014, [http://www.rferl.org/content/Gazprom\\_Considers\\_Joining\\_TAPI\\_Project/2198422.html](http://www.rferl.org/content/Gazprom_Considers_Joining_TAPI_Project/2198422.html)

<sup>10</sup> Ksenia Kushkina, "Golden age of gas in China: is there still a window of opportunity for more gas exports to China?", Erişim tarihi: 15 Mayıs 2014, <http://www.irex.ru/assets/files/Gaidarfellowship/2012/Kushkina-Eng.pdf>

ret hacmi 2012'de 10,370 milyar dolar olmuş ve 2017 yılına kadar bu hacmin 20 milyar dolar seviyelerine ulaşması hedef olarak belirlenmiştir.<sup>11</sup>

2003 yılında Çin Devlet Başkanı Hu Jintao'nun Astana ziyareti sırasında Kazakistan ve Çin arasında doğal gaz boru hattı ile ilgili mutabakata varılmıştır. Çin diğer bölge devletlerinden Özbekistan'la 2006 ve 2007 senelerinde doğal gaz satışı konusunda çeşitli anlaşmalar imzalamıştır. Rusya'nın Türkmen doğal gazını ucuz alarak kendi belirlediği fiyat üzerinden dünya pazarlarına ihraç etme politikası Saparmurat Türkmenbaşı'nın Nisan 2006'da Çin'le yıllık 30 milyar metreküp taşıma kapasitesine sahip boru hattı çekilmesi konusunda anlaşmaya varmasına neden olmuştur. Bu anlaşmaların devamı olarak, 2008'de Türkmenistan-Özbekistan-Kazakistan üzerinden Çin'e doğal gaz ihracatı yapabilmek adına Orta Asya-Çin boru hattı inşaatı başlatılmıştır. Yüzyılın projesi olarak da adlandırılan bu hat üzerinden Özbekistan doğal gazının taşınması da Uztransgaz ve PetroChina International Limited arasında imzalanan anlaşma ile öngörülmektedir.

2008 yılında inşasına başlanan, Aralık 2009'da ilk şebekesi faaliyete geçen ve bölgenin en uzun doğal gaz boru hattı olan 7 bin kilometrelik Türkmenistan-Çin doğal gaz boru hattı Enerji İpek Yolu olarak da adlandırılmaktadır. Türkmenistan'a ait Amuderya nehrinin doğu kıyısında bulunan doğal gaz yatağından başlayan boru hattı Sincan Uygur Özerk Bölgesinin Horgos şehrinden geçerek Çin'in merkezine ulaşmaktadır. Hattın yaklaşık 5 bin kilometrelik kısmı Çin topraklarından geçmektedir. Türkmenistan sınırları içerisinde 188 km'lik kısmı bulunan boru hattının uzunluğu Kazakistan'da 1293 km, Özbekistan'da ise 525 km'dir.<sup>12</sup> Bir sene sonra ikinci şebekesi faaliyete açılan ve 1833 km uzunluğunda olan boru hattından 2010'da 3,5 milyar metreküp; 2011'de 13 milyar metreküp; 2012'de 21,3 milyar ve 2013'de 33 milyar metreküp doğalgaz ihraç edilmiştir. Anlaşma gereği Türkmenistan'dan Çin'e 2014 yılında 37 milyar ve 2015'de 65 milyar metreküplük doğal gaz ihracatı yapması hedeflenmektedir.<sup>13</sup>

Türkmenistan'daki mevcut zengin enerji rezervlerinin yanı sıra ülkede enerji keşifleri devam etmektedir. Mart 2012'de Türkmenistan'ın doğusunda başkent Aşkabat'a 650 km uzaklıkta bulunan Lebap vilayetinin Bağtyarlık ve Samandepe mevkiinde yeni bir doğal gaz yatağı keşfedilmiştir. Şiringuyi yatağı olarak adlandırılan sahadaki doğal gazın Türkmenistan-Çin boru hattıyla Çin'e taşınması kararlaştırılmıştır. Bunun başlıca nedeni ise, yatağın Çin'in CNPC şirketi ve Aşkabat arasında imzalanmış ürün paylaşım bölgesinde bulunmasıdır. 2007 yılında yapılan anlaşma ile ilk defa yabancı bir şirket olan CNPC'ye Türkmen doğal gaz sahalarında arama izni verilmiştir. CNPC, Güney Yolöten-Osman sahalarında 3 milyar dolarlık arama ve arıtma tesisleri inşaatı kurmuştur.

<sup>11</sup> "Beijing hosts Turkmen-Chinese summit talks", 13 Mayıs 2014, Erişim tarihi: 14 Mayıs 2014, <http://www.turkmenistan.ru/en/articles/17707.html>

<sup>12</sup> Stephen Blank, "The Strategic Implications of the Turkmenistan-China Pipeline Project", *China Brief*, Volume 10, Issue 3, Erişim tarihi: 15 Mayıs 2014, [www.jamestown.org/programs/chinabrief/single/?tx\\_ttnews%5Btt\\_news%5D=36010&tx\\_ttnews%5BbackPid%5D=414&no\\_cache=1#.U5AMblxjDwK](http://www.jamestown.org/programs/chinabrief/single/?tx_ttnews%5Btt_news%5D=36010&tx_ttnews%5BbackPid%5D=414&no_cache=1#.U5AMblxjDwK)

<sup>13</sup> A.g.m

Eylül 2012’de inşasına başlanan ve ilk iki boru hattına paralel olarak geçen üçüncü Türkmen-Çin boru hattı 1830 km uzunluğundadır. Türkmen-Özbek sınırından başlayan ve Kazakistan’dan geçerek Sincan Uygur Özerk Bölgesine kadar uzanacak olan boru hattı burada Çin’in Doğu-Batı boru hattı ile birleşecektir. Yıllık 25 milyar metreküp doğal gaz taşıma kapasitesinde olan boru hattından ilk sene 7 milyar metreküp doğal gaz taşınması planlanmaktadır. 2015’den itibaren ise 10 milyar metreküp Türkmen, 10 milyar metreküp Özbek ve 5 milyar metreküp hacminde Kazak doğal gazının Çin’e taşınması beklenmektedir.<sup>14</sup>

Eylül 2013’de Çin Cumhurbaşkanı Şi Cinping’in Türkmenbaşı’nı ziyaretinde Türkmenistan ve Çin arasında dördüncü boru hattı inşası konusunda uzlaşma sağlanmıştır. Daha sonra Şangay İşbirliği Örgütü’nün Bişkek’te düzenlenen zirve toplantısında Kırgızistan yetkilileri ile, planlanan dördüncü boru hattının Kırgız topraklarından geçen kısmı için transit geçiş ücreti konusunda anlaşma imzalanmıştır. Anlaşmayla, 225 km’lik bir kısmın Kırgız topraklarından geçmesi öngörülmekteydi ve önceki üç hatta Özbekistan (205 km), Tacikistan (415 km) ve Kırgızistan’dan Çin’in Kaşgar vilayetine kadar uzanacak olan dördüncü hat eklenecek ve 2014’de inşasına başlanacaktır. Kalkınış yatağından ihraç edilecek bu hattın 2016 yılı sonlarında faaliyete geçmesi kararlaştırılmıştır.

Günlük üretim kapasitesinin yaklaşık 1,5 milyon metreküp olduğu Şiringuyi yatağından çıkacak doğal gazla birlikte, Çin’e satılacak olan doğal gaz hacminin yıllık 65 milyar metreküpe çıkacağı tahmin edilmektedir. Bu konuda Kasım 2011’de Türkmenistan Cumhurbaşkanı Gurbanguli Berdimuhamedov’un Çin temasları esnasında anlaşmaya varılmıştır. Daha önce 2008 yılında iki ülke arasında yapılan anlaşmaya göre 30 yıl boyunca 40 milyar metreküp doğal gaz ihracatı kararlaştırılmıştır. Şi Cinping’in Türkmenistan ziyareti sırasında bu miktarın 65 milyar metreküpe ulaşması kararlaştırılmıştır. Ayrıca Türkmenistan’ın Kalkınış olarak bilinen yatağına da takribi 26,2 trilyon metreküp doğal gaz olduğu tahmin edilmektedir ve bu rakamlar ışığında yapılan değerlendirmeler adı geçen yatağın dünyanın ikinci en büyük doğal gaz rezervine sahip olduğuna işaret etmektedir. 11-14 Mayıs 2014 tarihlerinde Cumhurbaşkanı Berdimuhamedov’un Pekin ziyareti sırasında iki ülke arasında doğal gaz boru hatlarının güvenli bir şekilde faaliyete göstermesi ve öngörülen zaman diliminde dördüncü boru hattının faaliyete geçmesi konularında tekrar mutabakat sağlanmıştır.

Çin’in son yıllarda Orta Asya devletleri ile enerji alanında artan işbirliği zamanla bu ülkeleri kendisine ekonomik anlamda bağımlı hale getirmektedir. Pekin yönetimi bölgede zengin doğal gaz yataklarının işletilmesi ve ithalatı konusunda yıllardır Rusya’nın tekelinde olan enerji kaynaklarını kendi topraklarına yönlendirmeyi başarmıştır. Türkmenistan’ın özellikle 2009’dan itibaren dört boru hattı projesinde Çin’le anlaşmasını sadece Pekin iktidarının başarısı olarak görmemek lazımdır. Rusya’nın baskıları ve Türkmenistan’la ilişkilerinde emperyalist yaklaşımlarda Aşkabat’ın Pekin’le yakınlaşmasına neden olmuştur. Rusya

<sup>14</sup> “Third Line of Central Asia-China Gas Pipeline Launched”, *Radio Free Europe/ Radio Liberty*, Erişim tarihi: 02 Haziran 2014, <http://www.rferl.org/content/third-line-of-central-asia-china-gas-pipeline-launched/25407101.html>

Türkmenistan'ın bağımsız doğal gaz politikasına olumsuz yaklaşmış, fakat Çin'in artan etkisini engelleyememiştir. Özellikle, Putin'in 2000'lerin başından itibaren Orta Asya'da Çin'le işbirliği içerisinde ortak politikalar yürütme stratejisi ve son olarak Ukrayna krizi sonrasında kendisine yönelen yaptırımlar da Kremlin'i Pekin'le enerji alanında işbirliğine itmiştir. Çin'in artan nüfuzu uzun yıllar Pekin yönetimini Orta Asya'nın önemli doğal gaz ithalatçısı olmasına etki edecektir.

## 5. İRAN'LA ENERJİ İŞBİRLİĞİ

Hâlihazırda İran dünyada en çok doğal gaz üreten ülkelerden biridir. Son yıllarda Türkmenistan doğal gazını ithal ederek, coğrafi konumu itibarıyla ülkenin kuzey ve kuzeydoğu kesimlerinin doğal gaz teminatını karşılamaktadır. Temmuz 1995'de Türkmenistan Cumhurbaşkanı Saparmurat Türkmenbaşı ve İran Devlet Başkanı Rafsancani arasında imzalanan Türkmenistan-İran doğal gaz anlaşması Ocak 1996'da parafe edilmiştir.<sup>15</sup>

İki ülke arasında ilk boru hattı 200 km uzunluğunda Körpece-Kurtkuyı 1997 yılında faaliyete başlamıştır ve bu hat Türkmenistan açısından Rusya üzerinden geçmeyen ilk boru hattı olma özelliği taşımaktadır. Bu anlaşmayla Türkmenistan'dan İran'a 8 milyar metreküp doğal gaz ihraç edilmesi kararlaştırılmıştır. 25 yıllığına imzalanan anlaşmaya göre, İran'a boru hattı inşasından dolayı doğal gazın %35'nin ücretsiz verilmesi gerekmektedir.

Türkmenistan'a ait olan Körpece doğal gaz yatağından yıllık ortalama 8 milyar metreküp doğal gaz ithal eden İran, Türkmenistan-İran doğal gaz boru hattı üzerinden Ocak 2010'da inşa edilen ikinci boru hattı şebekesi Devletabat-Serahs-Hangeran vasıtasıyla ihracat miktarını 8 milyardan 20 milyar metreküpe çıkarmayı amaçlamaktaydı. İkinci şebekenin taşıma kapasitesi yıllık 12,5 milyar metreküptür. 182 km uzunlukta olan boru hattının 30 km'lik bir kısmı Türkmenistan topraklarında bulunmaktadır.

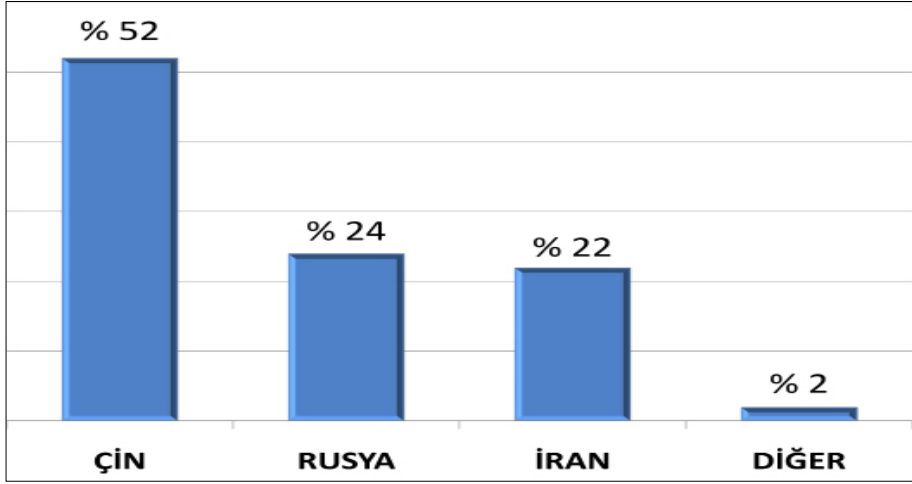
Ancak Türkmenistan'ın İran'la enerji işbirliğini geliştirme politikası bazen krizlere de yol açmıştır. İran'a uygulanan ekonomik yaptırımlardan da kaynaklanan sıkıntılar sebebiyle, Tahran yönetimi Türkmenistan'dan ithal ettiği doğal gaz için ödeme yapamamış ve bundan dolayı fiyat konusunda iki ülke arasında sorunlar yaşanmıştır. Aşkabat yönetimi de bunun karşılığı olarak, Tahran'a baskı uygulayarak 2008 yılı Aralık ayında İran'a doğal gaz ihracatını durdurmuş ve ihraç ettiği 1000 metreküp için aldığı 140 doların, yaklaşık 280 dolara çıkarılmasını talep ederek, bu politikasını Şubat 2009'a kadar devam ettirmiştir. 2010'da iki ülke arasında faaliyete başlayan ikinci boru hattı ile taraflar fiyat sorununu da çözmüşlerdir. Kasım 2012'de Türkmenistan'dan İran'a ihraç edilen doğal gaz akışı azalmış ve Tahran yönetimi bundan dolayı Aşkabat'ı eleştirmiştir. İki ülke arasında günlük 40 milyon metreküp doğal gaz ihraç edilmesi kararlaştırılmasına rağmen, Türkmenistan bu rakamı %52 oranında azaltmıştır. Bunun en önemli sebebi ola-

<sup>15</sup> "Turkmenistan Gas Company increases gas exports to Iran", 28 February 2012, Erişim tarihi: 20 Mayıs 2014, [www.gasandoil.com/news/middle\\_east/1ba8d6a6d58e6628f1ae9badbde750a2](http://www.gasandoil.com/news/middle_east/1ba8d6a6d58e6628f1ae9badbde750a2)

rak ABD'nin Türkmenistan'a yapmış olabileceği baskı veya o dönemde AB'nin İran'a uyguladığı yaptırım politikasının bir parçası olarak algılanmaktaydı.

Fakat, 2010'dan itibaren İran'da da Türkmen doğal gazına olan bağımlılığa son vermek için projeler üretilmektedir. Kasım 2012'de İran bu amaçla kendi topraklarında Semnan eyaletinden Mazandaran eyaletine uzanacak olan 160 km uzunluğunda boru hattı inşasına başlamıştır.

**Grafik 1. Türkmenistan'ın 2013 Yılı Doğal Gaz İhracatı**



**Kaynak:** U.S. Energy Information Administration, 2014

## 6. TÜRKMENİSTAN DOĞAL GAZINA TALİP YENİ PAZARLAR

Türkmenistan doğal gazını sınır devletleri dışında da bir çok ülke ithal etmek istemektedir. 2011 yılında Türkmenistan Cumhurbaşkanı Berdimuhamedov'un Macaristan temasları sırasında Macar Cumhurbaşkanı Pal Schmitt tarafından da bu istek belirtilmiştir. 2013 yılı başlarında Türkmenistan'a ziyarette bulunan Ukrayna Dışişleri Bakanı ve aynı zamanda dönemin AGİT Başkanı Leonid Kojara ülkesinin Türkmenistan doğal gazına talip olduğunu açıklamıştır. Daha önce Türkmenistan'dan doğal gaz ithal eden, fakat 2006'dan itibaren bu politikalarından vazgeçen Ukrayna, Rusya ile son yıllarda doğal gaz konusunda yaşadığı sorunlar nedeniyle yeniden bu adımı atacağını duyurmuştur. Fakat burada da Rusya'nın onayı gerekmektedir. Bu nedenle, Ukrayna BDT kapsamında serbest ticaret bölge anlaşmasına katılmakla Türkmen gazının Rusya üzerinden Ukrayna'ya transit geçişi için kendi çıkarına katkı sağlamayı amaçlamaktadır. 2013'de Ukrayna'da Yanukoviç döneminin Dışişleri Bakan Yardımcısı Mayko ülkesinin 2015 yılından itibaren Trans Hazar boru hattı üzerinden Gazprom'dan bağımsız Türkmen doğal gazını alabileceğini söylemiştir.<sup>16</sup> Ermenistan da Türkmen doğal ga-

<sup>16</sup> "Туркменский газ может вернуться в Украину", (Turkmenskiy gaz mojet vernutsa v Ukrainu), *Independent Press*, 4 Kasım 2013, Erişim tarihi: 20 Mayıs 2014, <http://inpress.ua/ru/economics/19332->

zının alıcılarındandır. İran'dan Ermenistan'a ihraç edilen doğal gazın bir kısmı Türkmenistan'dan sağlanmaktadır.

Daha önceden Trans-Afgan boru hattı olarak adlandırılan, günümüzde ise TAPI olarak bilinen Türkmenistan-Afganistan-Pakistan-Hindistan doğal gaz boru hattına özellikle ekonomik anlamda bölgenin kalkınması açısından önem atfedilen bir projedir. Aralık 2010'da Aşkabat'ta Türkmen, Afgan ve Pakistan cumhurbaşkanlarının katılımıyla, 30 yıllık süreyle doğal gazın Güney Asya'ya bu hat ile taşınması konusunda anlaşılması ve iki sene sonrasında nihai anlaşma imzalanmıştır. Türkmen gazını Güney Asya pazarlarına taşıyacak olan TAPI'nın yıllık taşıma kapasitesi 27-33 milyar metreküp olarak tahmin edilmektedir ve 2015'te Türkmenistan'da inşaatına başlanacak boru hattının 2017 yılında faaliyete geçmesi beklenmektedir.

1995 yılında inşasına başlanması düşünülen bu boru hattı projesinin tam faaliyete geçmesinin önündeki en büyük engel Afganistan'da mevcut olan güvenlik sorunlarıdır. Afganistan'da boru hattının geçeceği bazı bölgelerin fiilen Taliban kontrolünde olması güvenlik sorunlarını da ortaya çıkarmıştır. Uzunluğu 1735 km olacak TAPI'nın Kalkınış sahasından başlayacağı bilinmektedir ve Asya Kalkınma Bankası tarafından finanse edilen boru hattıyla Afganistan'ın Türkmenistan'dan günlük 14 milyon, Pakistan ve Hindistan'ın ise günlük 38 milyon metreküp doğal gaz ithal etmesi kararlaştırılmıştır. Türkmenistan'da 200 km'lik kısmı Türkmenistan, 735km'si Afganistan ve 800km'lik kısmının ise Pakistan'da yer alması planlanmaktadır.<sup>17</sup> Boru hattının Afganistan'ın batısında Herat ve Kandahar'dan geçeceği, daha sonra Pakistan'da Multan'dan geçerek son noktası Pakistan-Hindistan sınırında Fazilika'da bitmesi planlanmıştır. Hindistan, 2018'den itibaren bu hat üzerinden doğal gaz ithal edebilecektir.

ABD tarafından desteklenen ve "Barış için Boru hattı" olarak da adlandırılan bu proje, TAPI olarak bilinmektedir. Hindistan ve Pakistan önceden İran-Hindistan-Pakistan (IPI) boru hattıyla doğal gaz ithal etmeyi amaçlamaktaydı. Fakat, ABD Tahran yönetimine uyguladığı yaptırımlardan dolayı Pakistan ve Hindistan'ı bu projeden uzak tutmaya çalışmış ve her ikisine TAPI'yi önermiştir. 2011'de ABD'nin Pakistan Büyükelçisi Cameron Munter Pakistan iktidarına IPI boru hattından çekilmesi karşılığında TAPI projesini de finanse edebileceğini beyan etmiştir. Rusya'nın ise ABD'nin baskısına rağmen, Pakistan'ı IPI boru hattı projesinden çekilmemesi için savunması, Kremlin-Beyaz Saray arasındaki rekabetin farklı bir boyutunu ortaya çıkarmaktadır. Güney ve Orta Asya ülkeleri arasında ilişkileri geliştirmek için Beyaz Saray'ın önerdiği bu projenin başka bir nedeni de, Türkmenistan doğal gazı üzerinde Çin veya Rusya'nın hegemonyasını önlemektir. NATO güçlerinin Afganistan'dan çekilmesi sonrasında stratejik anlamda nüfuz kaybeden Washington, bölgede bu projeyle ağırlığını sürdürmek istemek-

turkmenskiy-gaz-mozhet-vernutsya-v-ukrainu-gazprom-ne-pomeshaet

<sup>17</sup> Tavus Rejepova, "Turkmenistan and Afghanistan sign an agreement over TAPI Gas Pipeline", *The Central Asia-Caucasus Analyst*, 7 Ağustos 2013, Erişim tarihi: 12 Mayıs 2014, [www.cacianalyst.org/publications/field-reports/item/12790-turkmenistan-and-afghanistan-sign-agreement-over-tapi-gas-pipeline.html](http://www.cacianalyst.org/publications/field-reports/item/12790-turkmenistan-and-afghanistan-sign-agreement-over-tapi-gas-pipeline.html)



tedir. Rusya'nın doğal gaz şirketleri de Ukrayna krizi sonrasında TAPI projesine katılmak için önerilerde bulunmuştur.

### **6.1. Trans Hazar Boru Hattı ve Türkmen Doğal Gazı**

AB ve ABD'nin liderliğinde önerilen Güney Koridoru projesinin önemli devletlerinden biri de Türkmenistan'dır. Batı, Türkmenistan doğal gazını ithal etmekle hem kendi enerji güvenliğini garantilemek istemekte hem de Rusya ve Çin'in bölgedeki devletlere enerji kaynakları üzerinden baskı yapmalarına engel olmaya çalışmaktadır. Türkmen doğal gazının, Trans Hazar boru hattı vasıtasıyla Türkiye üzerinden Avrupa'ya taşınması için yapılan çalışmalar uzun süredir devam etmektedir. Özellikle Azerbaycan'a ait doğal gazın Türkiye üzerinden Avrupa pazarlarına çıkarılması ile ilgili antlaşmaların görüşmeleri sırasında bu konu gündeme gelmiştir. 1996'da ABD Türkmenbaşı'dan Bakü'ye Hazar denizinin altından uzanacak boru hattı projesini önermiş ve 1999'da Türkmenistan, Azerbaycan, Gürcistan ve Türkiye İstanbul'da gerçekleşen toplantıda boru hattı inşası ile ilgili anlaşmalar imzalamıştır. İran ve Rusya'nın bu projeye karşı çıkmasıyla proje gerçekleşmemiştir.

2000'li yılların ortalarında Rusya-Ukrayna arasında yaşanan doğal gaz krizi sonrasında Azerbaycan ve Türkmenistan arasında bu proje ile ilgili görüşmeler gerçekleşmeye başlatılmıştır. Fakat Bakü bu amaçla Avrupa Birliği'nin Trans Hazar boru hattı ile taşınacak doğal gazın tamamının alışı ile ilgili teminat vermesini talep etmektedir. 100 km uzunluğunda olacak ve Hazar Denizi'nin altından geçecek Trans Hazar doğal gaz boru hattının Türkmenistan ve Azerbaycan sahillerini birleştirerek, Tengiz-Türkmenbaşı-Bakü-Tiflis-Erzurum üzerinden Avrupa'ya taşınması öngörülmekte ve boru hattı vasıtasıyla yıllık 30 milyar metreküp doğal gaz ihracına gerek olduğu tahmin edilmektedir.

Eylül 2011'de Avrupa Birliği, Trans Hazar projesi ile ilgili olarak Avrupa Enerji Komisyonu'na Azerbaycan ve Türkmenistan'la görüşmeler için yetki vermiş ve bu doğrultuda boru hattının hukuki zemini ile ilgili görüşmelere başlanılmıştır. Bu duruma en büyük engellerden biri de uzun yıllardır devam eden Hazar denizinin hukuki statüsünün tartışılması konusudur. Önceden Moskova'nın baskısıyla Hazar denizine kıyısı bulunan tüm ülkelerin bu tür projelerin gerçekleşmesi için onay şartı aranıyordu. Ancak Bakü'de gerçekleşen Hazar zirvesinde taraflar iki ülkenin bahsi geçen durumu kabul etmesinin yeterli olacağını karara bağlayarak Trans Hazar boru hattı projesinin gerçekleşmesi için en büyük sorunu ortadan kaldırmıştır. 2011 senesinde Rusya Devlet Başkanı Medvedev, Rusya'yı atlayarak Orta Asya doğal gazının Hazar'ın altından geçmesi öngörülen Trans-Hazar boru hattı projesi ile taşınmasına karşı çıkmıştır. Bunun esas sebebi ise Hazar'ın statüsü ile ilgili nihai bir karar verilmemiş olması ve Hazar'ın bir iç deniz olması şeklinde yorumlanmıştır.

Mart 2012'de Türkmenistan Cumhurbaşkanı Berdimuhamedov'un Kiev ziyareti sırasında Rusya'yı devre dışı bırakacak olan Türkmenistan-Azerbaycan-Gürcistan-Türkiye-Avrupa Birliği doğal gaz boru hattı inşasını önermesi de Rusya'nın



tepkisine yol açmış, fakat bu durum AB tarafından olumlu karşılamıştır. Önerilen doğal gaz boru hattının yıllık 25 milyar metreküp taşıma kapasitesine sahip olması da düşünülmüştür.

Nabucco projesinin gerçekleşmeyeceği kesinleştikten sonra, Azerbaycan'ın önerdiği TANAP ve Trans-Adriatik (TAP) projeleri ile kendi doğal gazını Türkiye üzerinden Avrupa'ya taşıyacak boru hattına Türkmen doğal gazının da birleştirilmesi Aşkabat yönetimine önerilmiştir. Bu projeye destek veren AB, Aralık 2013'te Aşkabat'a Hans Rein başkanlığında delegasyon göndererek Türkmenistan'la enerji alanında işbirliğine büyük önem verdiğini göstermiştir. Avrupa'ya kendi doğal gazını ihraç etmeyi düşünen Türkmenistan da bu işbirliğini desteklemiştir. Brüksel için enerji güvenliği konusunda Trans Hazar'ı içeren güney doğal gaz Koridorunun önemi büyüktür. Bu anlamda AB ilk olarak Trans Hazar projesi için Türkmenistan'dan Azerbaycan'a boru hattının inşasını desteklemektedir.

Ukrayna'da yaşanan kriz sonrasında AB'nin Türkmenistan doğal gazını kendi pazarlarına ulaştırmak için gösterdiği diplomatik çaba da artmaktadır. Bakü ve Aşkabat arasında da işbirliğinin genişlemesine Ukrayna olayları etki etmiştir. 2 Nisan 2014'de Türkmen Dışişleri Bakanı Raşit Meredov'un Bakü temasları 2009'dan itibaren her iki taraftan en yüksek düzeyde gerçekleşen ziyaret olmuştur. Fakat, İran ve Rusya doğal gaz zengini olan Türkmenistan'ın Türkiye veya Hazar denizi üzerinden Azerbaycan'la doğal gaz anlaşması imzalaması konusuna sıcak bakmamaktadırlar. İran'ın Ankara Büyükelçisi Alireza Bikedeli'nin Türkmen doğal gazının Hazar denizi üzerinden Türkiye'ye ihracı konusu ile ilgili yorum yaparken Türkiye'nin bununla ilgili İran'la işbirliği yapması gerektiğini beyan etmesi Tahran'ın yaklaşımını ortaya koymaktadır. Hazarın hukuki statüsünün belirlenmemesinden dolayı da Tahran ve Moskova bu projenin gerçekleşmesini engellemeye çalışmaktadır.

Rusya'nın da Türkmenistan ve Azerbaycan arasında mevcut enerji yatakları sorununu çözümlenmemesi ve bu şekilde iki ülke arasında doğal gaz boru hattı projesinin gerçekleşmemesi için gizli bir tavır sergilediği söylenebilir. Rusya, AB ülkelerine ihraç ettiği doğal gazı bu devletlerle ilişkilerinde baskı aracı olarak kullanmaktadır. Bu nedenden dolayı Rusya'dan geçmeyecek ve AB'ye ulaştırılacak her hangi bir boru hattı projesine Kremlin'de sıcak bakılmamaktadır. Son yıllarda Azerbaycan-Türkmenistan ilişkilerinde yaşanan gelişmeler doğrultusunda 26 Mayıs 2014'de Bakü'de Türkmenistan-Türkiye ve Azerbaycan Dışişleri Bakanları Bakü Deklarasyonu'nu imzalayarak üçlü işbirliğini geliştirmeyi kararlaştırmışlardır. İşbirliğini kapsayan en önemli konulardan biri enerji alanında projelerin geliştirilmesidir. Bu da uzun vadede Türkmenistan doğal gazının Hazar denizinden geçerek Türkiye'ye ulaştırılması için uzun yıllardır beklenen projenin gerçekleştirilmesine olan umutları artırmaktadır.

## **6.2. Türkmenistan'ın Enerji Stratejisinde Türkiye'nin Önemi**

Türkmen doğal gazını ithal eden ülkelerin başında Rusya, İran ve Çin gelmektedir. Fakat Türkiye de Orta Asya pazarlarından doğal gaz ithal etmek isteyen ülkeler açısından taşıdığı önem dolayısıyla bu rekabetin içerisinde yer almak du-

rumundadır. Bu nedenle son dönemde Türkmenistan ve Türkiye arasında gelişen işbirliğinin temelleri ağırlıklı olarak enerji üzerine kurulmuştur.

Bağımsızlığından şimdiye kadar geçen dönemde Türkmenistan ve Türkiye arasında doğal gaz alımı ile ilgili görüşmeler birçok aşamadan geçerek günümüze ulaşmıştır. 1990'ların ortalarında Türkiye'nin isteği Türkmen doğal gazını Türkmenistan-Avrupa boru hattı projesi çerçevesinde doğrudan ithal etmektedir. Fakat, iki ülke yetkilileri arasında yapılan görüşmeler sonucunda Türkmen doğal gazının İran-Türkiye-Bulgaristan üzerinden Avrupa'ya nakli konusunda anlaşma sağlanmıştır. Projesi hazırlanan boru hattının uzunluğunun 4 bin kilometre olması ve Avrupa'ya yıllık 30 milyar metreküp doğal gaz taşınması kararlaştırılmıştır. ABD'nin bölgesel politikalarının önemli bir parçası olan İran'ı tüm projelerden tecrit etme planı ve Türkiye'nin bu plana zıt tavrı halinde boru hattı için gereken uluslararası finansman bulamaması kaygısı nedeniyle proje gerçekleşmemiştir. Türkmenistan ise buna karşılık İran ile işbirliğinden yana olmakla, ABD'ye taviz vermemek için, kesinlikle kendi doğal gazının Avrupa pazarlarına çıkarılması konusunda İran'dan geçecek boru hattı için ısrar etmiştir. İran'a karşı yaptırımlar uygulanması taraftarı D'Amato'nun adıyla bilinen yasa, İran şirketleri ile işbirliğinde olan yabancı şirketlere de yaptırım uygulanmasını istemekteydi. Bu nedenle, D'Amato Türkiye'ye öneride bulunarak ve İran bağlantısından vazgeçerek, alternatif doğal gaz arayışlarında bulunmasını istemiştir. Alternatif olaraksa Türkmen doğal gazının Rusya üzerinden Türkiye'ye ihraç edilmesi önerilmiştir.

Dönemin Başbakanı Necmettin Erbakan'ın İran ziyareti iki ülke arasında anlaşma imzalanmasıyla sonuçlanmıştır. Anlaşmada İran'ın zengin doğal gaz yataklarının bulunduğu kuzeybatı bölgelerinden Türkiye'ye doğal gaz ihraç edilmesi kararlaştırılmıştır. Aslında bu durum Türkmen doğal gazının Türkiye'ye satılması anlamına gelmekteydi. Yani, İran Türkmenistan'dan aldığı doğal gazı kendisinin enerji kaynaklarının bulunmadığı kuzeydoğu bölgeleri için kullanarak, aldığı miktar kadarını Türkiye'ye pazarlayacaktı. Dönemin Türkiye Enerji Bakanı olan Veysel Atasoy ve İran Petrol Bakanı Golamrıza Agazade arasında Mayıs 1995'te anlaşma imzalanmış ve Ağustos 1996'da Erbakan'ın İran ziyareti sırasında bu anlaşma tekrar imzalanmıştır. Anlaşma, 1999'dan başlamak üzere 23 yıllığına ve Türkiye'nin İran'dan toplam 20 milyar dolar hacminde doğal gaz alması kararlaştırılmıştır.<sup>18</sup> Tebriz'den başlayarak Türkiye sınırına kadar olan 275 kilometrelik hattı, Ankara'ya kadar olan 1160 kilometrelik hat takip edecekti ve boru hattının bir kolunun Adana, diğerinin ise Ankara'ya uzatılması anlamına gelmekteydi.

2000'li yılların başlarında Hazar geçişli Türkmenistan-Türkiye-Avrupa doğal gaz boru hattı görüşmelerinin olumlu sonuçlanması halinde 2013 yılına kadar Türkiye 16 milyar metreküp Türkmen doğal gazı ithal etmeyi hedeflemiş ve bunun 14 milyar metreküpünün Avrupa pazarlarına çıkaracağı hesap edilmiştir. Bu kapsamda Türkiye'nin BOTAŞ ve Türkmenistan'ın TAGAZ şirketleri ortak bir şirket kurmak için görüşmelere başlamıştır.<sup>19</sup>

<sup>18</sup> "Erbakan's Iran visit has mixed blessings", *Hurriyet Daily News*, 16 August 1996, Erişim tarihi: 20 Mayıs 2014, [www.hurriyetdailynews.com/erbakans-iran-visit-has-mixed-blessings.aspx?pageID=438&n=erbakans-iran-visit-has-mixed-blessings-1996-08-16](http://www.hurriyetdailynews.com/erbakans-iran-visit-has-mixed-blessings.aspx?pageID=438&n=erbakans-iran-visit-has-mixed-blessings-1996-08-16)

<sup>19</sup> "Türkmenistan Doğalgaz Zengini", 16 Temmuz 2000, Erişim tarihi: 26 Mayıs 2014, <http://arsiv>.

Mayıs 2011'de Türkiye Cumhurbaşkanı Abdullah Gül Aşkabat'a bir ziyaret gerçekleştirmiştir. Gül'ün Türkmenistan Cumhurbaşkanı Berdimuhamedov'la görüştüğü en önemli konulardan biri de iki ülke arasında enerji alanında işbirliği konusu idi. 2007'den itibaren Türkmenistan'a dördüncü ziyaretini yapan Abdullah Gül, zengin enerji kaynaklarına sahip ülkenin doğal gazının uluslararası pazarlara ulaşması konusunda öneride bulunmuştur. Nabucco projesinin gündemde olduğu dönemlerde de bu boru hattıyla Türkmen doğal gazının taşınması için Cumhurbaşkanı Gül Berdimuhamedov'a teklif sunmuştur. Ancak Rusya'yı güzergah dışında bırakarak doğrudan Türkmen gazını Avrupa pazarlarına çıkaracak olan Nabucco projesinin gerçekleşmeyeceği belli olduktan sonra bu konu gündemden düşmüştür.

Eylül 2012'de Ankara'da Türkmenistan, Türkiye ve İran yetkilileri arasında yapılan görüşme sonrasında İran doğal gazının Türkiye üzerinden Avrupa'ya satışı konusunda anlaşmaya varılmıştır. İran-Türkiye-Avrupa (ITE) doğal gaz boru hattı projesi ile Türkmen ve İran doğal gazının Türkiye üzerinden Avrupa'ya ulaştırılması amaçlanmaktaydı. Türkiye üzerinden transit geçiş için Kasım 2008'de Türkiye Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı ve İran Petrol Bakanlığı arasında "Mutabakat Tutanağı" imzalanmıştır. Uzunluğu 5 bin km olarak belirlenen boru hattı projesinin 1750 km'lik kısmı Türkiye sınırları içerisinde yer almaktadır. Yıllık doğal gaz miktarının 35 milyar metreküpünün Avrupa'ya taşınması hedeflenmektedir. İran ve Türkmenistan doğal gazının Türkiye üzerinden Almanya'ya taşınması için İran'ın Bazargan/Doğu Beyazıt sınırı ile Edirne/Yunanistan sınırı arasındaki kısmın inşasını Turang Transit Taşımacılık Şirketi üstlenmiştir. Boru hattının, Türkiye sınırları içerisinde İran sınırından başlayarak Gürbulak/Ağrı, Erzurum, Erzincan, Gümüşhane, Sivas, Yozgat, Kırşehir, Kırıkkale, Ankara, Eskişehir, Bilecik, Kütahya, Bursa, Balıkesir, Bilecik, Çanakkale, Tekirdağ ve İpsala/Edirne Yunanistan sınırına kadar uzanması planlanmaktadır.

Mayıs 2013'de Abdullah Gül ve Berdimuhamedov arasında Türkmen doğal gazının İran üzerinden Avrupa pazarlarına taşınması konusunda mutabakat sağlanmıştır. Ukrayna krizi öncesinde olduğu gibi sonrasında da Türkmenistan ve İran doğal gazının Türkiye üzerinden Avrupa'ya taşınması tekrar önem kazanmıştır. Türkiye, Türkmen doğal gazının sadece ITE projesi üzerinden değil, Trans Hazar üzerinden alması konusunda da Tahranı ikna etmek zorundadır. Olumlu sonuç olarak ise Türkiye'yi İran'a bağımlılıktan koruduğu gibi enerji yollarının kesişme merkezi olma konusunda da geliştirecek olması gösterilebilir. Bu anlamda, Türkiye'nin Azerbaycan-İran-Türkiye üçlü görüşmeleri için diplomatik çabaları kayda değerdir.

## **SONUÇ**

Dünya doğal gaz rezervlerinin %11,7'sini elinde bulunduran Türkmenistan, enerji sektörüne yapacağı yatırımlarla 2030 yılına kadar ihraç edeceği doğal gaz hacmini 200 milyar metreküpe çıkarmak niyetindedir. Zengin enerji kaynaklarına sahip Hazar havzası ülkeleri, son dönemde mevcut Rusya istikametli boru hatlarına alternatif arama çabaları içerisinde girmişlerdir. Bölgede bulunan küresel-bölgesel güçler kendi çıkarları ve boru hatlarını kontrol etme uğrunayeni bir rekabetin içine

dahil olmaktadır. Bu anlamda Türkmenistan'ın enerji politikası farklılık göstermemektedir ve diğer bölge devletleri gibi en önemli amaç Kremlin'den boru hatları konusunda bağımsızlık kazanmak olmuştur.

2009 yılından günümüze kadar Türkmenistan-Çin ilişkilerinin gelişmesi ile Pekin, Türkmen doğal gazının ithal edilmesi konusunda Moskova'yı ikinci sıraya geriletmiştir. Rusya sürdürmekte olduğu Çin'e doğal gaz satım stratejisini de Türkmenistan'a kaybettirmektedir ve dolayısıyla bu durum Rusya'nın hegemonyasını kısıtlamaktadır. İki ülke arasında doğal gaz işbirliği, Türkmenistan'ı Çin'in en büyük doğal gaz tedarikçisi, Pekin yönetimini de Aşkabat'ın en büyük doğal gaz ithalatçısı durumuna getirmiştir. Çin'in tüm Orta Asya devletleri ile ilişkilerini geliştirme stratejisinin amacı; ülkenin batı kısmını güvenli bir hale getirebilmektir. Ayrıca enerji işbirliği konusunda da Pekin yönetimi bölgede en önemli doğal gaz tedarikçisi statüsü kazanmıştır.

Jeopolitik anlamda Hazar havzasında ve özellikle Orta Asya'da oluşan rekabette Çin'in daha başarılı olduğu gözlenmektedir. Bunun yanında ne Rusya ne de ABD Pekin yönetiminin bu başarılarına engel olabilmektedir. Aşkabat yönetimi kendi doğal gazı için doğuda Trans Asya boru hattı, batıda Trans Hazar boru hattı, kuzeyde Orta Asya-Merkez boru hattı ve güneyde İran üzeri veya TAPI gibi boru hatlarında ilgisinin olduğunu vurgulamaktadır. Ancak Türkmenistan'ın doğal gaz politikası öncelikli olarak ne Trans Hazar üzerinden Avrupa'ya ulaşmak, ne de Gazprom'a kendini bağımlı yapmak üzerine kurulmuştur. Bu projelerde Aşkabat yönetimi için Çin ile işbirliği daha stratejik öneme sahiptir.

Özellikle, Avrupa'nın artan enerji ihtiyacını karşılamak için ileriki yıllarda mevcut kaynakların yetersiz kalması durumunda, doğal gaz zengini Türkmenistan'a yaklaşma politikaları önemini kaybetmiş olacaktır. Çünkü, Türkmen doğal gazı büyük oranda artık Çin'e satılmış olacaktır. Bunun başka bir nedeni ise, Pekin yönetiminin de Türkmen doğal gazının Avrupa pazarlarına çıkmasına sıcak bakmaması ve tüm Orta Asya kaynaklarını ve özellikle Türkmen gazını kendi ihtiyacı için kullanmak niyeti taşımasıdır. Ayrıca AB'nin son yıllarda Türkmen doğal gazı alımı için göstermiş olduğu çabalar stratejik amaçlı olduğu kadar kendi enerji güvenliği için de büyük önem taşımaktadır. Bunun için Güney Gaz Koridoru'na Türkmenistan'ın da katılımı için AB ve ABD'nin gayretleri son yıllarda pozitif anlamda etkisini göstermektedir.

Türkiye açısından değerlendirildiği zaman Türkmen doğal gazının Hazar denizinden geçerek Türkiye'ye ulaştırılması stratejik olarak çok önemlidir. Türkmen doğal gazının Trans Hazar projesi çerçevesinde ithal edilmesi Türkiye'nin doğal gaz politikasında kendisini ne Rusya ne de İran'a bağımlı hale getireceği gibi, Avrupa'nın enerji güvenliğinde de Türkiye'nin coğrafi konumunun önemi artacaktır. Fakat, Hazar denizinin hukuki statüsünün çözülmemesi nedeniyle Rusya ve İran'ın Trans Hazar boru hattı projesinin gerçekleşmesine sıcak bakmayacağı kesindir. Özellikle, Ukrayna krizi nedeniyle Batı'nın Kremlin'e karşı uyguladığı yaptırımlar, Moskova'nın bölgesel politikalarında daha baskıcı politikalar izlemesine neden olmaktadır. Kremlin, Türkmenistan gibi devletlerin Batı dünyası ile işbirliği içerisinde bulunmasından rahatsızlığını belirterek, Batı'nın mevcut ekonomik ve politik çıkarlarına karşı eylemlerde bulunabileceği tahmin edilmektedir.

## KAYNAKÇA

Blank, Stephen; “The Strategic Implications of the Turkmenistan-China Pipeline Project”, *China Brief*, Volume 10, Issue 3, Erişim tarihi: 15 Mayıs 2014, [www.jamestown.org/programs/chinabrief/single/?tx\\_ttnews%5Btt\\_news%5D=36010&tx\\_ttnews%5BbackPid%5D=414&no\\_cache=1#.U5AMblxjDwK](http://www.jamestown.org/programs/chinabrief/single/?tx_ttnews%5Btt_news%5D=36010&tx_ttnews%5BbackPid%5D=414&no_cache=1#.U5AMblxjDwK)

Elder, Miriam; “Putin Lands a Deal for Turkmen Gas”, *The Moscow Times*, 14 Mayıs 2007, Erişim tarihi: 15 Mayıs 2014, [www.themoscowtimes.com/business/article/putin-lands-a-deal-for-turkmen-gas/197073.html](http://www.themoscowtimes.com/business/article/putin-lands-a-deal-for-turkmen-gas/197073.html)

“Gazprom Considers Joining Turkmenistan-To India Pipeline Project”, *Radio Free Europe/Radio Liberty*, 22 Ekim 2010, Erişim tarihi: 15 Mayıs 2014, [http://www.rferl.org/content/Gazprom\\_Considers\\_Joining\\_TAPI\\_Project/2198422.html](http://www.rferl.org/content/Gazprom_Considers_Joining_TAPI_Project/2198422.html)

Gorst, Isabel; “Russia welcomes end to gas dispute”, *The Financial Times*, 22 Aralık 2009, Erişim tarihi: 15 Mayıs 2014, [www.ft.com/intl/cms/s/0/eb38667c-ef1f-11de-86c4-00144feab49a.html#axzz33kRw3vM9](http://www.ft.com/intl/cms/s/0/eb38667c-ef1f-11de-86c4-00144feab49a.html#axzz33kRw3vM9)

Kushkina, Ksenia; “Golden age of gas in China: is there still a window of opportunity for more gas exports to China?”, Erişim tarihi: 15 Mayıs 2014, <http://www.irex.ru/assets/files/Gaidarfellowship/2012/Kushkina-Eng.pdf>

Rejepova, Tavus; “Turkmenistan and Afghanistan sign an agreement over TAPI Gas Pipeline”, *The Central Asia-Caucasus Analyst*, 7 Ağustos 2013, Erişim tarihi: 12 Mayıs 2014, [www.cacianalyst.org/publications/field-reports/item/12790-turkmenistan-and-afghanistan-sign-agreement-over-tapi-gas-pipeline.html](http://www.cacianalyst.org/publications/field-reports/item/12790-turkmenistan-and-afghanistan-sign-agreement-over-tapi-gas-pipeline.html)

Watkins, Eric; “Turkmenistan’s Iolotan gas field is world’s second largest”, *Oil and Gas Journal*, 13 Ekim 2011, Erişim tarihi: 20 Mayıs 2014, <http://www.ogj.com/articles/2011/10/gca-turkmenistans-iolotan-gas-field-is-worlds-second-largest.html>

Williams, Selina; “Turkmenistan Natural Gas Reserves Estimates”, *The Wall Street Journal*, 12 June 2013, Erişim tarihi: 15 Mayıs 2014, <http://online.wsj.com/article/BT-CO-20130612-706046.html>

“Beijing hosts Turkmen-Chinese summit talks”, 13 Mayıs 2014, Erişim tarihi: 14 Mayıs 2014, <http://www.turkmenistan.ru/en/articles/17707.html>

Country Analysis: Turkmenistan, *U.S. Energy Information Administration*, Erişim tarihi: 20 Mayıs 2014, <http://www.eia.gov/countries/country-data.cfm?fips=tx#ng>

“Erbakan’s Iran visit has mixed blessings”, *Hurriyet Daily News*, 16 August 1996, Erişim tarihi: 20 Mayıs 2014, [www.hurriyetdailynews.com/erbakans-iran-visit-has-mixed-blessings.aspx?pageID=438&n=erbakans-iran-visit-has-mixed-blessings-1996-08-16](http://www.hurriyetdailynews.com/erbakans-iran-visit-has-mixed-blessings.aspx?pageID=438&n=erbakans-iran-visit-has-mixed-blessings-1996-08-16)

“Russia and Turkmenistan entered into the 25-year Cooperation Agreement in the gas industry in 2003”, Erişim tarihi: 28 Mayıs 2014, [www.gazpromquestions.ru/en/strategy/](http://www.gazpromquestions.ru/en/strategy/)

“Third Line of Central Asia-China Gas Pipeline Launched”, *Radio Free Europe/Radio Liberty*, Erişim tarihi: 02 Haziran 2014, <http://www.rferl.org/content/third-line-of-central-asia-china-gas-pipeline-launched/25407101.html>

“Türkmenistan Doğalgaz Zengini”, 16 Temmuz 2000, Erişim tarihi: 26 Mayıs 2014, <http://arsiv.ntvmsnbc.com/news/17879.asp>

“Turkmenistan Gas Company increases gas exports to Iran”, 28 February 2012, Erişim tarihi: 20 Mayıs 2014, [www.gasandoil.com/news/middle\\_east/1ba8d6a6d58e6628f1ae9badbde750a2](http://www.gasandoil.com/news/middle_east/1ba8d6a6d58e6628f1ae9badbde750a2)

“Turkmenistan’s super giant gas field renamed as Galkynysh”, Erişim tarihi: 20 Mayıs 2014, <http://www.turkmenistan.ru/en/articles/15619.html>

“Туркменский газ может вернуться в Украину”, (Turkmenskiy gaz mojet vernutsa v Ukrainu), *Independent Press*, 4 Kasım 2013, Erişim tarihi: 20 Mayıs 2014, <http://inpress.ua/ru/economics/19332-turkmenskiy-gaz-mozhet-vernutsya-v-ukrainu-gazprom-ne-pomashaet>

“Узбекистан с сегодняшнего дня вновь поставяет газ России” (Uzbekistan s seqodnyashneqo dnya vnov postavlyayet gaz Rossii), Erişim tarihi: 27 Mayıs 2014, 29 Ocak 2013, <http://pronedra.ru/gas/2013/01/29/uzbekistan-rossiya/>